

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία,
Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΟΝΙΟΥ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13^ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (9-11 Οκτωβρίου 2019)

Επιμέλεια: Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης

***Κρήτες πρόσφυγες στην Κέρκυρα.
Τα τεκμήρια των Αρχείων Νομού Κέρκυρας***

Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα

Ο Κρητικός Πόλεμος, γεγονός το οποίο σήμανε το τέλος της βενετικής παρουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, οδήγησε ξανά, έναν αιώνα μετά την απώλεια της Κύπρου, χιλιάδες ανθρώπους στην προσφυγιά. Άνθρωποι, κυρίως από τα αστικά κέντρα της Κρήτης, άρχισαν να φτάνουν στα νησιά του Ιονίου και σε άλλους τόπους ήδη πριν από την έναρξη του πολέμου. Η διαδοχική κατάληψη των Χανίων και του Ρεθύμνου στην αρχή του πολέμου ενέτεινε το προσφυγικό ρεύμα, το οποίο κορυφώθηκε μετά την παράδοση του Χάνδακα. Το μέγεθος του κρητικού προσφυγικού ρεύματος είναι μάλλον αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, λόγω της διάρκειάς του, των μεμονωμένων αναχωρήσεων, της διασποράς των προσφύγων και της φύσης των βενετικών καταγραφών, οι οποίες αφορούσαν μόνον εκείνους που δικαιούνταν το επίδομα σε χρήματα και παζιμάδι που είχαν ορίσει για την ενίσχυσή τους οι βενετικές Αρχές. Μπορεί όμως να υπολογιστεί προσεγγιστικά με τη συστηματική διερεύνηση του διαθέσιμου αρχειακού υλικού στο βενετικό Αρχείο και στα τοπικά Αρχεία των νησιών του Ιονίου, κάτι που ακόμη αποτελεί ζητούμενο, αν και οι ανακοινώσεις του παρόντος συνεδρίου προδιαγράφουν ένα τοπίο εμφανώς καλύτερο σε σχέση με το παρελθόν.

Από τις κρητικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στον ιόνιο χώρο έχουν μελετηθεί, έως έναν βαθμό, εκείνες της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, ενώ ιδιαίτερης συστηματικής μελέτης έχει τύχει η κρητική διασπορά των Κυθήρων¹. Για την Κέρκυρα, εκτός από τον κατάλογο των επιδοτούμενων προσφύγων, που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος², διαθέσιμος είναι επίσης ο κατάλογος των Κρητικών που

---

¹ Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί στην Κέρκυρα “μετά την ανάλωση της θλιβεράς Κρήτης”», στο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ (επιμ.), *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Όψεις του πολέμου στον χώρο και στον χρόνο*, Ηράκλειο 2019 [*Κρητικά Χρονικά* 39 (2019)], σελ. 478.

² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Δύο κατάλογοι των εν Κερκύρα και Ζακύνθω Κρητών προσφύγων κατά τα έτη 1682 και 1683», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), σελ. 7-31.

τέλεσαν γάμο την περίοδο 1675-1684³. Επίσης σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και τη δραστηριότητά τους απαντούν διάσπαρτες σε πρόσφατες μελέτες που αφορούν τις προσπάθειες ένταξης μελών επιφανών κρητικών οικογενειών στο αστικό Συμβούλιο της Κέρκυρας⁴, την παρουσία Κρητών ζωγράφων στο νησί⁵, την εγκατάσταση Κρητών κληρικών και την ένταξη νέων από την κρητική παροικία στις τάξεις του κλήρου⁶, τις εργασιακές και εμπορικές ασχολίες Κρητών⁷, καθώς και τη ναοδομική τους δραστηριότητα⁸, ενώ φιλότιμη είναι η προσπάθεια συγκέντρωσης του διάσπαρτου υλικού έως το 2008 σε αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία⁹. Το υλικό όμως που φυλάσσεται στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, παραμένει, με μικρές εξαιρέσεις, ουσιαστικά ανεκμετάλλευτο. Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μια σύντομη περιήγηση στις αρχειακές σειρές, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τους Κρήτες πρόσφυγες, κατά την περίοδο από την έναρξη του κρητικού έως και το τέλος του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, δηλαδή από το 1645 έως και το 1716. Στο χρονικό αυτό ανάπτυγμα δεν περιλαμβάνονται μόνον οι πρώτοι πρόσφυγες, αλλά και εκείνοι που είτε σε πολύ μικρή ηλικία ακολούθησαν τις οικογένειές τους είτε γεννήθηκαν στον τόπο της εγκατάστασης των γονιών τους. Εδώ εστιάζουμε την προσοχή μας στο πρωτοπαπαδικό, στο ληξιαρχικό και στο νοταρικό αρχείο, στο αρχείο της τοπικής βενετικής διοίκησης του νησιού, δηλαδή

³ ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΚΟΛΛΑΣ, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988.

⁴ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, «Βυζαντινοί “αρχοντόπουλοι” και “ευγενείς” Βενετοί υπήκοοι: με αφορμή την επανάγνωση του προνομίου της οικογένειας Σκορδίλη», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), σελ. 387-434.

⁵ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Αρχειακές μαρτυρίες για τη δραστηριότητα ζωγράφων στην Κέρκυρα και την αγιογράφηση ναών», *Εώα και Εσπέρια* 6 (2004-2006), σελ. 9-60· Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι κρητικοί ζωγράφοι Μόσκοι. Νέα στοιχεία για τη ζωή και την καλλιτεχνική τους δραστηριότητα», *Θησαυρίσματα* 43 (2013), σελ. 233-276· Ο ΙΔΙΟΣ, «Στιγμές της παρουσίας του κρητικού ζωγράφου Θεόδωρου Πουλάκη στην Κέρκυρα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 16 (2015), σελ. 333-353· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ζωγράφοι και ζωγραφική τέχνη στον κερκυραϊκό χώρο (17ος-19ος αι.)», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 28 (2012-2015), σελ. 47-90.

⁶ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί», σελ. 477-520.

⁷ ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, «Εργασιακές και εμπορικές δραστηριότητες Κρητών στην Κέρκυρα τον 17ο αιώνα», *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, τόμος Β1 *Τμήμα βυζαντινών και μέσων χρόνων, Ιστορία*, Ρέθυμνο 2018, σελ. 251-276.

⁸ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΙΕΡΗΣ, «Ναοί προσφύγων Κρητών στην πόλη της Κέρκυρας», *Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 2005*, Κέρκυρα 2007 [=Κερκυραϊκά Χρονικά 4 (2007)], σελ. 23-34.

⁹ ΚΙΚΗ ΤΣΟΚΚΟΥ, *Πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2008.

του βάλου και του προβλεπτή καπιτάνου, καθώς και σε εκείνο της αστικής Κοινότητας, γνωστό ως *Argomenti Diversi* ή Ενετοκρατία.

1. Οι αρχειακές σειρές

Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες. Το αρχείο, εκτεινόμενο σε 80 ογκώδεις φακέλους, περιέχει έγγραφα που καλύπτουν την περίοδο από το 1605 έως και την αποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου της Κέρκυρας, το 1799, ο μεγαλύτερος όμως όγκος του υλικού περιορίζεται στην περίοδο από το 1675 και εξής, οπότε άρχισε η συστηματική τήρηση αρχείου από τους μεγάλους πρωτοπαπάδες¹⁰. Στην αρχειακή πηγή, υλικό για το θέμα μας εντοπίζεται σε δύο κατηγορίες τεκμηρίων: α) στα έγγραφα που αφορούν τους υποψηφίους και τους εν ενεργεία κληρικούς του νησιού και β) στα βιβλία των συνοικεσιών, δηλαδή στα βιβλία στα οποία αντιγράφονταν οι άδειες τέλεσης γάμων. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα έγγραφα των προς χειροτονία υποψηφίων μόνιμων και παρεπίδημων κατοίκων της Κέρκυρας. Πρόκειται για 651 περιπτώσεις χειροτονιών 629 υποψηφίων, οι οποίες φυλάσσονται στους φακέλους με αριθ. 7-9, 16 και 26 του πρωτοπαπαδικού αρχείου. Από τα έγγραφα αυτά ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα πιστοποιητικά ή βεβαιώσεις ή μαρτυρικές καταθέσεις για τον χρόνο γέννησης των υποψηφίων καθώς και οι κανονικές συμμαρτυρίες, δηλαδή οι ενυπόγραφες βεβαιώσεις των πνευματικών των υποψηφίων οι οποίες συνυπογράφονται από τουλάχιστον επτά κληρικούς του οικείου περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει επίσης τα βιβλία με τα αντίγραφα των συστατικών χειροτονητηρίων γραμμάτων και τα βιβλία στα οποία καταγράφηκαν τα αποτελέσματα του ελέγχου των συστατικών γραμμάτων των εν ενεργεία κληρικών της Κέρκυρας σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Ο παλαιότερος έλεγχος που έχει διασωθεί είναι του έτους 1712, στον οποίο καταγράφηκαν τα στοιχεία 437 κληρικών, χειροτονημένων από το 1658 έως και το 1712. Χρήσιμοι είναι επίσης οι έλεγχοι των ετών 1736-1738 και 1738-1744, στους οποίους περιλήφθηκαν τα στοιχεία 256 και 303 κληρικών αντίστοιχα χειροτονημένων από το 1683 έως το έτος διενέργειας του ελέγχου. Τα συνοικέσια, η δεύτερη κατηγορία τεκμηρίων για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, φυλάσσονται σε πέντε φακέλους του πρωτοπαπαδικού αρχείου που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1611-1714 (πρόκειται για τους φακέλους: αρ. 2 των ετών 1611-1645, αρ. 3 των ετών 1645-1674, αρ. 4 των ετών 1675-1692, αρ. 12 των ετών 1693-1705 και αρ. 13 των ετών 1706-1714), και περιέχουν βιβλία συνολικής έκτασης άνω των 2.000 πυκνογραμμένων φύλλων.

---

¹⁰ Για μια σύντομη παρουσίαση του αρχείου, βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΙΤΣΑΣ, «Το πρωτοπαπαδικό αρχείο Κέρκυρας (1604-1800)», *Συμπόσιο Αρχειονομίας. Αρχεία και αρχειακοί: ένας ιστός, Κέρκυρα, 11-13 Οκτωβρίου 1991*, Αθήνα 1992, σελ. 116-127.

Ληξιαρχικές Πράξεις Εκκλησιών. Η σημερινή σειρά περιλαμβάνει κυρίως βιβλία τα οποία ανοίχθηκαν από το 1707 και εξής. Το υλικό για τον 17ο αιώνα είναι λιγοστό. Σε ένα σύνολο 335 φακέλων, για την περίοδο έως και το τέλος του 17ου αιώνα, υλικό εντοπίζεται σε μόλις δύο ναούς της πόλης, στην Υ. Θ. Σηλαιιώτισσα, με παλαιότερη χρονολογική αναφορά το 1646 (φάκελος 118 και ένα κατάστιχο το οποίο βρίσκεται στον φάκ. 133 μεταξύ των καταστίχων της Αγίας Αικατερίνης), και στον Άγιο Σπυρίδωνα, με παλαιότερη αναφορά στο έτος 1674 (φάκ. 148), καθώς και σε οκτώ ναούς των χωριών¹¹, οι οποίοι δεν αφορούν το θέμα μας. Ειδικά οι ληξιαρχικές πράξεις της Θεοτόκου Τριμάρτυρης και των άλλων ναών που κτίστηκαν από Κρητικούς στην πόλη, οι οποίες θα μας ενδιέφεραν ιδιαίτερα, ξεκινούν μετά το 1707.

Ενετική Διοίκηση. Η αρχαική σειρά Ενετική Διοίκηση, η οποία εκτείνεται σε 1.262 φακέλους, σύμφωνα με τον κατάλογο¹², περιλαμβάνει ό,τι διασώθηκε από τα αρχεία της τοπικής βενετικής διοίκησης του νησιού, του βάλιου και του προβλεπτή καπιτάνου. Ταξινομήθηκε χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες των αρχειοφυλάκων Νικόλαου Βάρθη και Αλέξανδρου Δελβινιώτη κατά την περίοδο 1847-1858, οπότε και καταρτίστηκε συνοπτικός κατάλογος ο οποίος δημοσιεύτηκε στην Επίσημη Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων το 1858. Ο κατάλογος αυτός αποτελεί, ως προς την περιγραφή του περιεχομένου, τη βάση και του ισχύοντος καταλόγου της «Ενετικής Διοίκησης», οι φάκελοι της οποίας αναδιευθετήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα και αριθμήθηκαν εκ νέου¹³. Το ογκώδες αρχείο είναι οργανωμένο σε θεματικές ενότητες, οι επιμέρους φάκελοι των οποίων έχουν κατά βάση χρονολογική σειρά. Το υλικό αυτό, με εξαίρεση περιορισμένο αριθμό φακέλων, έχει έως τώρα ελάχιστα αξιοποιηθεί από τους ερευνητές της βενετικής περιόδου της ιστορίας της Κέρκυρας, αφού η εξαιρετικά συνοπτική και συχνά παραπλανητική περιγραφή του περιεχομένου δεν διευκολύνει την έρευνα.

Ενετοκρατία. Η σειρά εκτείνεται σε 109 φακέλους, στους οποίους περιέχονται ογκώδη βιβλία με συσταχωμένες φίλτζες και κατάστιχα που καλύπτουν τη λειτουργία

¹¹ Πρόκειται για τους ναούς: Ταξιάρχης Αγίου Αθανασίου, Άγιοι Θεόδωροι Μαγουλάδων, Άγιος Νικόλαος του Μόρου Μπενιτσών, Αγία Τριάς Βελονάδων, Θεοτόκος Βλαχέρνα Καμάρας, Άγιος Θεόδωρος Ομαλής και Αγία Παρασκευή και Θεοτόκος Ευαγγελίστρια στους Σγουράδες, με ληξιαρχικό υλικό από το 1675 και εξής.

¹² Πρβλ. ALIKI NIKIFOROU, «L'Archivio di Stato di Corfù: da ieri ad oggi», στο MASSIMO COSTANTINI – ALIKI NIKIFOROU (επιμ.), *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, Ρώμη 1996 [Quaderni di Cheiron n. 2], σελ. 235, όπου σημειώνεται η ύπαρξη 1268 φακέλων.

¹³ Για ένα σύντομο ιστορικό της συγκρότησης της αρχαικής σειράς, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ – ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ, *Το αρχείο των γενικών προβλεπτών θαλάσσης. Αναζητώντας τα ίχνη του*, Αθήνα 2012, σελ. 52 κ.ε.

του Συμβουλίου της Κοινότητας τη χρονική περίοδο 1494-1797. Η αρχαιακή σειρά περιέχει υλικό που αφορά την ένταξη Κρητών προσφύγων, μελών της κρητικής ευγένειας, στο Συμβούλιο της Κοινότητας της Κέρκυρας. Είναι γνωστό ότι η Κοινότητα των ευγενών της Κρήτης, ενόψει της εγκατάλειψης του νησιού, ζήτησε από τον Francesco Morosini, και εξασφάλισε με το διάταγμα της 2ας Σεπτεμβρίου 1669, την ισχύ των κοινωνικών και οικονομικών της προνομίων στους νέους τόπους εγκατάστασης. Σύμφωνα με το διάταγμα, οι Κρητικοί, που θα εγκαθίσταντο σε κάποια πόλη των βενετικών κτήσεων, θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την είσοδό τους στο Συμβούλιο της πόλης και τη συμμετοχή τους στα δημόσια αξιώματα. Η απόφαση όμως αυτή δεν έγινε αποδεκτή από τα κατά τόπους Συμβούλια. Η Κοινότητα της Κέρκυρας προσπάθησε να κρατήσει έξω από το σώμα της τους κρητικούς πρόσφυγες και στις 14 Απριλίου 1670 το Συμβούλιο ψήφισε αίτημα προς τον δόγη που περιείχε την αγωνιώδη έκκληση της Κοινότητας να μην παραβιαστούν «οι πόρτες του Συμβουλίου» και να μην καταστρατηγηθούν τα παλαιότερα προνόμια. Η αντίδραση του κερκυραϊκού Συμβουλίου συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια. Η τελική αποδοχή ορισμένων οικογενειών Κρητικών, από τη δεύτερη δεκαετία του 18ου και έως το τέλος του αιώνα, σχετίζεται όχι τόσο με τη μεταστροφή των θέσεων και αντιλήψεων των Κερκυραίων πολιτών, όσο με τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Κοινότητα και τις οικονομικές υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στην κυρίαρχο Βενετία¹⁴. Τα παραπάνω δικαιολογούν το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η σχετική πηγή, αποτυπώνουν όμως συγχρόνως και το εύρος της έρευνας, στους ογκώδεις φακέλους.

Συμβολαιογραφικά. Το νοταρικό αρχείο, το μεγαλύτερο αρχείο του είδους του στον ελληνικό χώρο, περιλαμβάνει τα σωζόμενα νοταρικά κατάστιχα από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα έως και την Ένωση των νησιών του Ιονίου με την Ελλάδα. Εκτείνεται σε 3.262 φακέλους που περιέχουν στην πλειονότητά τους δέκα κατάστιχα (βιβλία ή πρωτόκολλα) των 50 φύλλων ο καθένας. Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει ολόκληρο το νησί καλύπτουν περίπου 860 φάκελοι. Με δεδομένο όμως ότι η πλειονότητα των Κρητών προσφύγων εγκαταστάθηκε στην πόλη και στα κοντινά προάστια, το διαθέσιμο νοταρικό υλικό της περιόδου 1645-1716 για το θέμα μας περιορίζεται σε περίπου 485 φακέλους ή διαφορετικά σε περίπου 4.850 βιβλία-πρωτόκολλα, καθώς και στους φακέλους των νοταρίων των αγροτικών περιοχών, όπου κυρίως εντοπίζονται ακίνητες περιουσίες Κρητών προσφύγων στα μετέπειτα χρόνια, όπως για παράδειγμα στην περιοχή του χωριού Περίθεια. Υλικό για τους πρόσφυγες απαντά σε κάθε κατηγορία νοταρικών πράξεων, με συμβαλλόμενους και

¹⁴ Βλ. σχετικά, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΠΠΑΚΗΣ, «Αντί του έθνους η πόλη: Η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερανηστής* 21 (1997), σελ. 19-30 και ΤΖΙΒΑΡΑ, «Βυζαντινοί αρχοντόπουλοι», σελ. 391-395 όπου οι παραπομπές στην πηγή και η σχετική βιβλιογραφία.

αντισυμβαλλόμενους αμιγώς Κρητικούς ή Κρητικούς και μέλη της τοπικής κοινωνίας, όπως σε συμβάσεις ανάληψης ή παροχής έργου, μίσθωσης ακινήτων, μαθητείας τέχνης, σύναψης δανείων, καθώς και σε πράξεις εμπορικές, συγκρότησης συντροφιών ή επένδυσης κεφαλαίων, αγοράς ή πώλησης ακινήτων κ.ά.

2. Το status της έρευνας

Από τις παραπάνω αρχειακές σειρές, και για το θέμα που μας απασχολεί, έχει ήδη ερευνηθεί από τους συντάκτες της παρούσας ανακοίνωσης, και άλλους στο παρελθόν, μικρό μέρος του υλικού. Πιο συγκεκριμένα:

Στη σειρά *Ενετοκρατία* έχουν αναζητηθεί και εντοπιστεί οι περιπτώσεις εισόδου στο Συμβούλιο της Κοινότητας που χρονολογούνται από το 1717 έως το 1760 και αφορούν γνωστές οικογένειες, όπως των Δαράτσου, των Τουρλινών, των Βαρούχα, των Σκορδίλλη, έχουν μάλιστα δημοσιευτεί τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας που αφορούν τις οικογένειες Σκορδίλλη και Βαρούχα, εκκρεμεί όμως η δημοσίευση των εγγράφων, στα οποία, πέραν των αποφάσεων, περιλαμβάνονται επίσης οι αιτήσεις των ενδιαφερομένων, με συνημμένα πιστοποιητικά που βεβαιώνουν την ευγενική καταγωγή τους, τους προγόνους τους, τη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις της Βενετίας και τη μακρά διαμονή τους στο νησί.

Έχουν γίνει επιτυχείς ως προς το αποτέλεσμά τους προσεγγίσεις του αρχείου *Ενετική Διοίκηση*. Εδώ, δίκην παραδείγματος, παρουσιάζεται το αποτέλεσμα της σχετικής έρευνας στον φάκελο με αριθμό 134, αποσυρμένο σήμερα λόγω της εκτεταμένης φθοράς του, ο οποίος περιέχει, χωρισμένα σε δέσμες, δίχως εξώφυλλα και αριθμηση, έγγραφα και τμήματα δικογραφιών αστικού χαρακτήρα που εκτείνονται χρονικά, σύμφωνα με τον κατάλογο, από το 1642 έως το 1666, ενώ στην πραγματικότητα φτάνουν έως το 1785. Από τις 22 συνολικά δέσμες, ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει μία του έτους 1649, η οποία περιέχει έγγραφα και μαρτυρικές καταθέσεις που αφορούν τους υποψηφίους για την ανάληψη της επικαρπίας του δημόσιου ναού της Θεοτόκου Κονδυλονησιώτισσας, η οποία βρισκόταν άλλοτε στο σχεδόν εξαφανισμένο σήμερα νησάκι ανάμεσα στο Βίδο και στο Λαζαρέτο της Κέρκυρας. Εδώ βρίσκονται η αίτηση του ιερομονάχου Φιλόθεου Σκούφου καθώς και η αίτηση του διακόνου Σωφρόνιου Δαράτσου, για λογαριασμό του ίδιου και του συντρόφου του ιερομονάχου Μεθόδιου Κατελλάνου, η οποία συνοδεύεται από τις μαρτυρικές καταθέσεις Κρητικών από τα Χανιά και το Ρέθυμνο, αλλά και στρατιωτών από άλλες περιοχές που βεβαιώνουν για τη δράση του τελευταίου κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Χανίων.

Από το υλικό που φυλάσσεται στο πρωτοπαπαδικό αρχείο έχει ερευνηθεί, αποδελτιωθεί και επεξεργαστεί το σύνολο του υλικού της πρώτης κατηγορίας, που

αφορά τους υποψηφίους κληρικούς και τους ελέγχους των συστατικών γραμμάτων. Σημειώνουμε ότι για το διάστημα από το 1642 έως το 1738 στα όρια της δικαιοδοσίας του μεγάλου πρωτοπαπά της Κέρκυρας έχει βεβαιωθεί έως τώρα η ενεργός παρουσία τουλάχιστον 1.429 κληρικών, ενώ ανά έτος ο αριθμός των κληρικών κυμαινόταν γύρω στους 400-430, με αυξητικές τάσεις κατά διαστήματα που οδηγούσαν πρόσκαιρα σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις. Από αυτούς, κρητική καταγωγή είχαν τουλάχιστον 77 κληρικοί, εκ των οποίων οι 39 ήταν χειροτονημένοι πριν από την εγκατάστασή τους στην Κέρκυρα και οι άλλοι 38 χειροτονήθηκαν ακολουθώντας τη διαδικασία που είχε ορίσει για την Κέρκυρα ο γενικός προβλεπτής Antonio Pisani στο διάταγμα της 25ης Μαΐου 1631. Ο αριθμός των Κρητικών ανά έτος εμφανίζει από το 1669 μια σταδιακή αύξηση, η ανώτατη τιμή της οποίας φτάνει, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, στους 35 κληρικούς κατά τα έτη 1682-1683, παρουσιάζει σταθερότητα για το διάστημα 1679-1698 και στη συνέχεια φθίνει σταδιακά. Τα παραπάνω σημαίνουν ότι οι Κρήτες κληρικοί αντιστοιχούσαν περίπου στο 5,4% του συνόλου των καταγεγραμμένων κληρικών του νησιού, η παρουσία τους όμως αποδεικνύεται ιδιαίτερα έντονη στην πόλη και τα προάστια, όπου το 26% περίπου ήταν Κρητικοί, οι οποίοι είχαν ενεργό παρουσία στη λατρευτική ζωή, ως ιερουργοί ιδιόκτητων, συναδελφικών και δημόσιων ναών και μονών. Πέρα από τα αριθμητικά στοιχεία, τα οποία δείχνουν τη βαρύτητα της παρουσίας της ομάδας αυτής στον κερκυραϊκό χώρο, τα έγγραφα είναι πλούσια σε προσωπογραφικό και άλλο υλικό το οποίο φωτίζει όψεις της κοινωνικής ζωής στα αστικά κέντρα της μεγαλονήσου των μέσων του 17ου αιώνα, εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την εκκλησιαστική γεωγραφία και προσωπογραφία ειδικά του πολιορκούμενου Χάνδακα, και επιτρέπει τη σκιαγράφηση των διαδρομών συγκεκριμένων προσώπων έως την άφιξή τους στην Κέρκυρα και τη μόνιμη πλέον εγκατάστασή τους¹⁵.

Αναφορικά με τα βιβλία συνοικεσίων του πρωτοπαπαδικού αρχείου, έχει ερευνηθεί ο φάκελος της περιόδου 1611-1645 και τμήμα του φακέλου που αφορά την περίοδο 1675-1684¹⁶, έχει μάλιστα καταρτιστεί και δημοσιευτεί από παλαιότερο ερευνητή κατάλογος 293 ονομάτων Κρητών μελλονύμφων. Ο δημοσιευμένος πίνακας των καταγεγραμμένων ονομάτων των μελλονύμφων, για τη σύντομη περίοδο δέκα ετών, είναι ενδεικτικός του ενδιαφέροντος που έχει η συγκεκριμένη αρχειακή πηγή. Η αξία της όμως δεν έγκειται μόνο στο προσωπογραφικό υλικό, που εμπλουτίζει τους γνωστούς ήδη καταλόγους ονομάτων, αλλά κυρίως στον πλούτο των πληροφοριών που αφορούν στην καταγωγή των μελλονύμφων, το όνομα του ιερέα που θα τελούσε το μυστήριο, τον χώρο τέλεσης του μυστηρίου, τον χρόνο

¹⁵ Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση, βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Κρήτες κληρικοί». Επισημαίνουμε και εδώ ότι τα παραπάνω στοιχεία ανταποκρίνονται στην κατάσταση της έρευνας έως τη στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές.

¹⁶ ΚΟΛΛΑΣ, *Χώρος*, σελ. 133-141.

έκδοσης της άδειας που προσεγγιστικά είναι και χρόνος τέλεσης του μυστηρίου, το είδος του γάμου (πρώτος ή δεύτερος), στοιχεία που αποκαλύπτουν τα διαμορφούμενα δίκτυα, τις τάσεις εξωστρέφειας της κρητικής παροικίας, τη γρήγορη ενσωμάτωση των Κρητών στην κερκυραϊκή κοινωνία, τις προτιμήσεις των μελλονύμφων ως προς τον κληρικό που θα τελούσε το μυστήριο, τον τόπο κατοικίας τους, την προσαρμογή τους στο ενοριακό σύστημα που ίσχυε στην Κέρκυρα, την εγγραφή τους στις υπάρχουσες αδελφότητες.

Τα παραπάνω στοιχεία, συγκρινόμενα με τα έως τώρα γνωστά, φανερώνουν τον όγκο της πληροφορίας που κρύβεται στους φακέλους του κερκυραϊκού Αρχείου. Τα νέα δεδομένα από το πρωτοπαπαδικό αρχείο τριπλασιάζουν τον αριθμό των κληρικών Κρητών προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς που έζησαν μόνιμα ή περιστασιακά στο νησί, αλλάζοντας τελείως τα δεδομένα πάνω στα οποία στηριζόταν η έως σήμερα αποτίμηση της παρουσίας τους στο νησί. Ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις μας και από τον έλεγχο των γνωστών ονομάτων από τα βιβλία συνοικεσίων, αφού στον κατάλογο των μελλονύμφων της περιόδου 1675-1684 περιλαμβάνονται ονόματα πολλά από τα οποία δεν απαντούν στους γνωστούς καταλόγους Κρητών προσφύγων της Κέρκυρας. Η τελευταία διαπίστωση ισχύει και για τον καταρτιζόμενο κατάλογο, προσωρινό και ελλιπή σε κάθε περίπτωση τη στιγμή αυτή, των προσώπων που απαντούν στις νοταρικές πράξεις, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Είναι προφανές ότι η επέκταση της έρευνας στα υπόλοιπα βιβλία γάμων θα μας επιτρέψει μελλοντικά να έχουμε ακριβέστερη εικόνα του μεγέθους της κρητικής παροικίας στην Κέρκυρα, η οποία με βάση τα έως αυτή τη στιγμή στοιχεία, φαίνεται πως αριθμούσε περί τις 1.300 ψυχές.

Αφήσαμε τελευταία τα νοταρικά κατάστιχα. Δείγματα νοταρικών συμβάσεων και άλλων δικαιοπραξιών της περιόδου μετά την πτώση της Κρήτης, που αφορούν Κρητικούς εγκατεστημένους στην Κέρκυρα, έχουν παρουσιαστεί σε παλαιότερες και πρόσφατες μελέτες, ο αριθμός τους όμως είναι εξαιρετικά μικρός, συγκρινόμενος με τον όγκο του νοταρικού υλικού, όπως δείξαμε προηγουμένως, και δεν επιτρέπει καμιά ποσοτική προσέγγιση, όσο το υλικό αυτό παραμένει αναποδελτίωτο. Ας σημειωθεί εδώ ότι το ενδιαφέρον δεν περιορίζεται μόνο στην καταγραφή των συμβαλλόμενων και αντισυμβαλλόμενων και στο είδος της συναλλαγής ή συμφωνίας, αλλά εκτείνεται επίσης στον χώρο σύνταξης των πράξεων και φυσικά στους παρόντες και υπογράφοντες μάρτυρες, αφού τα δύο αυτά στοιχεία φανερώνουν αφενός τους χώρους συγκέντρωσης των προσφύγων και αφετέρου την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία.

Ορισμένα έγγραφα αποκαλύπτουν ιδιαίτερες πτυχές της ζωής των προσφύγων: όπως τις ατελέσφορες προσπάθειές τους να μεταφέρουν στην Κέρκυρα κειμήλια των αδελφοτήτων τους, τα οποία ακολούθησαν άλλους δρόμους μαζί με

μερίδα των αδελφών, ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη ζωή και τη δραστηριότητα ζωγράφων καθώς και τεκμήρια που οδηγούν σε ταυτίσεις προσώπων, όπως μελών της οικογένειας Μόσκου καθώς και του ζωγράφου Κωνσταντίνου Κόνταρη ή Κονταρή με τον Κωνσταντίνο Κονταρή¹⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαθήκες, ανδρών και γυναικών. Οι διαθήκες έως το τέλος περίπου του 17ου αιώνα καταγράφονταν στα ίδια κατάστιχα με τις άλλες δικαιοπραξίες, γι' αυτό και ο εντοπισμός και η μελέτη τους προϋποθέτουν τη διερεύνηση όλου του υπάρχοντος υλικού. Ευκολότερα είναι τα πράγματα στη συνέχεια, οπότε οι νοτάριοι τηρούν ξεχωριστά κατάστιχα διαθηκών, κάποια από τα οποία διαθέτουν ευρετήρια συνταγμένα είτε από τους ίδιους είτε από τους υπεύθυνους για τη φύλαξη των νοταρικών αρχείων τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Από τη δειγματοληπτική διερεύνηση του φακέλου διαθηκών του κρητικής καταγωγής νοταρίου Ιωάννη Τζανκαρώλ, για το διάστημα 1698-1717 (πρόκειται για τον φάκελο T.77), προέκυψαν 516 πράξεις, στις οποίες περιλαμβάνονται διαθήκες, επιδιαθήκες (κωδίκελλοι), παραδόσεις σφραγισμένων ιδιοχειρών διαθηκών (τσέδολες), ακυρώσεις, τροποποιήσεις, ανοίγματα και αντιγραφές διαθηκών. Από τις πράξεις αυτές οι 39 ή το 7,5% περίπου, αφορούν Κρητικούς ή Κρητικές, ποσοστό που απηχεί τη δυναμικότητα της κρητικής παροικίας στην πόλη και τα κοντινά προάστια της Κέρκυρας.

Μέσα από τις πράξεις αυτές, δεν γίνονται γνωστά μόνο τα ονόματα των διαθετών, αλλά επίσης τα ονόματα γονέων, συζύγων, τέκνων, κληρονόμων, μαρτύρων, ιδιοκτητών των κατοικιών στις οποίες συντάχθηκαν. Αντλείται επίσης πλήθος πληροφοριών που αφορούν τα αντικείμενα που οι διαθέτες ή οι οικογένειές τους επέλεξαν να πάρουν μαζί τους φεύγοντας από την Κρήτη, την ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία τα περιέβαλλαν και την έγνοια τους να κληροδοτηθούν σε πρόσωπα κατάλληλα, ιδιαίτερα οι εικόνες και τα βιβλία τους. Στις διαθήκες περιέχονται επίσης στοιχεία για την περιουσιακή κατάσταση των διαθετών, το ρίζωμά τους στον νέο τόπο, με την αγορά ακινήτων ή την κατασκευή κατοικιών και ναών, τις οικονομικές συναλλαγές τους, οι οποίες αποκαλύπτουν την ομάδα εκείνη των προσφύγων, εύρωστη οικονομικά, η οποία δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των δικαιούχων επιδόματος και η οποία με την εγκατάστασή της ανέπτυξε έντονη χρηματοπιστωτική και εμπορική δραστηριότητα. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται, για παράδειγμα, ο γνωστός ήδη Γεώργιος Μόσκος, αλλά και ο πρωτοπαπάς Ρεθύμνου Γεώργιος Φιλάρετος. Μέσα από τις κληροδοτήσεις χαρτογραφούνται τα οικογενειακά και τα ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα, στα οποία οι

---

¹⁷ ΚΑΡΥΔΗΣ, «Μόσκοι»· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Κονταρής και ο Κονταρήνης. Ζητήματα ταυτότητας μιας οικογένειας ζωγράφων», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 30, υπό έκδοση.

διαθέτες ήταν ενταγμένοι, η κοινωνική τους θέση, ο βαθμός ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία, η εκτίμηση ή η απαξίωση των τοπικών κοινωνικών διαστρωματώσεων και των μελών τους, η στάση τους απέναντι στους υπόλοιπους Κρητικούς πρόσφυγες και ειδικά προς τις γυναίκες.

Στις διαθήκες ο νοτάριος προσαρμόζεται στον προφορικό λόγο των διαθετών, λέξεις και φράσεις στη ροή των κειμένων το αποδεικνύουν. Πέρα από τα στερεότυπα, το στημόνι δηλαδή πάνω στο οποίο ο νοτάριος υφαίνει το κείμενό του, τα υπόλοιπα απηχούν, αν δεν αποτυπώνουν κατά λέξη, τον τρόπο έκφρασης των διαθετών. Ιδιαίτερα μέσα από τις ιδιόχειρες διαθήκες, τις τσέδολες, γίνεται γνωστή η γλώσσα των συντακτών τους. Στον μικρό αριθμό κειμένων που μελετήσαμε, τα οποία περιλαμβάνουν διαθήκες, γραμμένες στην ελληνική γλώσσα, διαπιστώσαμε την περιορισμένη χρήση ιδιωματισμών, αλλά και τη βαθμιαία προσαρμογή στο κερκυραϊκό γλωσσικό περιβάλλον. Η εικόνα όμως που αποκομίζει ο ερευνητής, εστιάζοντας την προσοχή του, εκτός από τις διαθήκες, και στις υπογραφές των μαρτύρων, είναι ότι οι κρητικοί πρόσφυγες, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο εμφανίζονται στα νοταρικά κατάστιχα, εκφράζουν δύο άκρα, τους καλούς γνώστες της ελληνικής, καθαρής για τα δεδομένα της εποχής από ιδιωματισμούς, και εκείνους με την άγνοια ή τη λειπή γνώση της ελληνικής, οι οποίοι αποφεύγουν να γράψουν ελληνικά ακόμη και στην υπογραφή τους, προτιμώντας την οικειότερη προς αυτούς ιταλική γλώσσα. Οι παραπάνω παρατηρήσεις στηρίζονται βέβαια σε περιορισμένο, συγκριτικά, αριθμό περιπτώσεων, σίγουρα όμως μια βάση δεδομένων η οποία θα περιλαμβάνει στοιχεία τόσο διαθετών όσο και μαρτύρων, τα οποία θα αφορούν και την προτιμώμενη από αυτούς γλώσσα, θα δώσει μελλοντικά χρήσιμα στοιχεία για τους ασχολούμενους με τη νεοελληνική γλώσσα και τις διαλέκτους της.

Στις διαθήκες, τέλος, είναι έντονη η αίσθηση της προσωρινότητας που διακατείχε τους διαθέτες, η οποία αποτυπώνεται στην έκφραση «εις τὸ παρὸν κάτοικος Κορυφῶν», που απαντά ακόμη και στις αρχές του 18ου αιώνα, όταν πλέον κάθε ελπίδα επιστροφής στην Κρήτη είχε οριστικά χαθεί. Ειδικά στις διαθήκες των πρώτων χρόνων τονίζεται ιδιαίτερα η κρητική καταγωγή των διαθετών και εκφράζονται οι ελπίδες για την απελευθέρωση του νησιού και την επιστροφή, οι οποίες ενισχύθηκαν πρόσκαιρα με τις πρώτες επιτυχίες των Βενετών το 1684, για να σβήσουν οριστικά στο τέλος του αιώνα. Η παρακολούθηση των συναισθηματικών μεταλλαγών των διαθετών είναι ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες αυτοί, ακολουθώντας τη συνήθεια της εποχής, τροποποιούν περιοδικά την τελευταία τους βούληση με τη σύνταξη «κωδικέλλων» ή με τη σύνταξη νέων διαθηκών, όπως για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Σκούφιας, ο οποίος συντάξε διαθήκη το 1684, λίγο πριν αναχωρήσει για τη Βενετία, και νέα διαθήκη το 1691 λίγο πριν πεθάνει. Αντίθετα οι πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, γεννημένοι ή μεγαλωμένοι

στην Κέρκυρα συνεχίζουν την οικογενειακή παράδοση, είναι κάτοχοι περιουσιακών στοιχείων, που έχουν μεταφερθεί από την Κρήτη και φυλάσσονται στους χώρους κατοικίας τους, διασώζουν μνήμες και παραδόσεις, σταδιακά όμως η αναφορά και η δήλωση της κρητικής τους καταγωγής ξεθωριάζει και χάνεται.

3. Προβλήματα στην έρευνα

Πέρα από την κατάσταση των εγγράφων και τη γραφή, προβλήματα κοινά σε κάθε αρχειακή έρευνα, στο θέμα που μας απασχολεί ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα σχετίζεται με την ταυτότητα των προσώπων που αναφέρονται στα έγγραφα, η οποία δεν είναι παντού και πάντοτε ευκρινής. Κατά τις πρώτες κυρίως δεκαετίες η κρητική καταγωγή των αναφερομένων προσώπων δηλώνεται συνήθως με ευκρίνεια, αν και δεν λείπουν οι αντίθετες περιπτώσεις, ενώ με το πέρασμα του χρόνου η παράλειψη τείνει να μετατραπεί σε κανόνα. Έτσι, για παράδειγμα, από το τέλος του 17ου αιώνα στους αναγραφόμενους στις πηγές Κρήτες κληρικούς είτε δεν ορίζεται η καταγωγή είτε δηλώνεται ότι ήταν Κερκυραίοι, όπως ο Ανδρέας Σκούφιας, για τον οποίο ο μέγας πρωτοπαπάς στις 24 Οκτωβρίου 1686 σημείωσε ότι ήταν «ἐκ νήσου Κερκύρας, γεννηθείς καὶ ἀναθραφείς ἐν πόλει Κερκύρας» και ο Ιάκωβος Χούμνος, για τον οποίο το 1723 περιορίστηκε στη δήλωση «ἐκ ταύτης τῆς πόλεως» – παρότι στα σχετικά έγγραφα οι γονεῖς και οι συγγενεῖς τους δηλώνονται σαφώς ότι ήταν «ἀπὸ τὴν Κρήτη». Δεν λείπουν φυσικά οι εξαιρέσεις, όπως του Αντωνίου Μόσκου, γιου του γνωστού ζωγράφου Ιωάννη, ο οποίος σημειώνεται ακόμη το 1722 ως «ἐκ πόλεως Κρήτης». Ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις μας και από τη δειγματοληπτική έρευνα του φακέλου διαθηκῶν του νοταρίου Ιωάννη Τζανκαρώλ των ετών 1698-1717, από την οποία προέκυψε ότι μόλις στο 25% των διαθετῶν δηλώνεται η κρητική καταγωγή, είτε άμεσα, όπως στον ιερέα Αυγουστίνο Δενόρε, είτε έμμεσα, όπως στην περίπτωση της Αναστασούλας Κορνέρ, η οποία δήλωσε την κρητική καταγωγή του πατέρα της. Στο υπόλοιπο 75% οι διαθέτες σημειώνονται απλά ως κάτοικοι της «Χώρας Κορυφῶν», με ειδικότερη επισήμανση της συνοικίας στην οποία βρισκόταν η κατοικία τους.

Όπου δεν δηλώνεται η καταγωγή των συμβαλλομένων, η γνώση των συγγενικών τους προσώπων αποτελεί ασφαλές κριτήριο. Έτσι, ο Γεώργιος Μαγγανάρης, παρότι δεν το δηλώνει, ήταν Κρητικός, αφού ήταν πατέρας του γνωστού κρητικού ιερέα Εμμανουήλ. Ειδικά στις γυναίκες, η σύνθεση του επωνύμου τους με βάση το πατρικό τους επώνυμο βεβαιώνει την κρητική τους καταγωγή. Έτσι, για παράδειγμα, η Ζαμπέτα Γριμπιλοπούλα ήταν χωρίς αμφιβολία κρητικά, παντρεμένη άλλωστε με τον επίσης Κρητικο-Ρεθυμνιώτη Εμμανουήλ Φούκη.

Αν η καταγωγή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με κάποιο από τα παραπάνω κριτήρια, η προσφυγή σε άλλες διαθέσιμες πληροφορίες μπορεί να δώσει απαντήσεις. Για τους

υποψηφίους, για παράδειγμα, κληρικούς, η καταγωγή εκείνων που προσυπογράφουν την κανονική συμμαρτυρία στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα αποτελεί ένα ασφαλές σχετικά κριτήριο, αφού είναι χαρακτηριστική η συγκέντρωση υπογραφών Κρητών ιερέων και ιερομόναχων στις συμμαρτυρίες Κρητών υποψηφίων. Σε άλλες περιπτώσεις, ο κύκλος στον οποίο φαίνεται ενταγμένο ένα πρόσωπο μπορεί να λογιστεί ως τεκμήριο για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς του. Όμως δεν κρύβουμε ότι όπου δεν υπάρχει ρητή δήλωση της κρητικής καταγωγής ενός προσώπου, η οποιαδήποτε απόφαση παραμένει επισφαλής, αφού αφενός πολλά επώνυμα ήταν κοινά στον ιόνιο και τον κρητικό χώρο (όπως τα Αγαπητός, Βλάχος, Μαγουλάς, Πραματευτής, Ροδίτης, Χαλκικόπουλος, Χαρτοφύλακας) και αφετέρου η διαφαινόμενη προτίμηση σε Κρητικούς, οι οποίοι παρίσταντο ως μάρτυρες ή αναφέρονταν ως αποδέκτες δωρημάτων, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι και οι συναλλασσόμενοι ή οι διαθέτες είχαν την ίδια καταγωγή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ιερέας Αντώνιος Αγαπητός, ο οποίος συνέταξε πολλές διαθήκες στο διάστημα μιας 20ετίας, ορίζοντας τους κληρονόμους και την τύχη της περιουσίας του και των ναών του. Στη διαθήκη που συνέταξε στις 30 Μαρτίου 1686 όρισε πέντε ιερείς που θα τελούσαν τη νεκρώσιμη ακολουθία, από τους οποίους οι τέσσερις ήταν Κρητικοί (ο ιερομόναχος Νικόδημος Καροφυλλάτος, ο ιερομόναχος Ιερεμίας Σπόρος, ο ιερέας Στέφανος Μόσκος και ο «παπα Λέκας», δηλαδή ο ιερέας Γεώργιος Κομητάς), και ένας Κερκυραίος¹⁸. Στην τελική του διαθήκη της 9ης Σεπτεμβρίου 1701 ο αριθμός των κληρικών περιορίστηκε στους τέσσερις, ανάμεσα στους οποίους ένας μόνον Κρητικός, ο ιερέας Μαζοκόπος, όμως με την επιδιαθήκη του, στην οποία φρόντισε για την τύχη του ναού του, επέλεξε ως κυβερνήτες του ναού τρεις Κρητικούς, τον Νικόλαο Κομπίτζη, τον Σπύρο Πατζό, τον Τζαναντόνιο Πατζό και τον Νικολό Κακαβέλα¹⁹. Οι επιλογές του και το επώνυμο κάλλιστα θα μπορούσαν να αποτελέσουν τεκμήρια για να υποθέσουμε την κρητική καταγωγή του. Στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για Κερκυραίο, από οικογένεια που είχε παλιές ρίζες στην Κέρκυρα, γιο του ιερέα Ανδρέα Αγαπητού, ο οποίος στην τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα κατείχε το οφφίκιο του Αρχιμανδρίτη και συγκαταλεγόταν μεταξύ των υποψηφίων δασκάλων του σχολείου της Κοινότητας²⁰.

¹⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σελ. 155.

¹⁹ Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Συμβολαιογραφικά, φάκ. Τ.77, βιβλίο 2, φφ. 78ν-79ν.

²⁰ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεία και δάσκαλοι*, σελ. 105.

4. Συμπερασματικά

Συνοψίζοντας, επαναλαμβάνουμε ότι κύριος στόχος της ανακοίνωσης ήταν να επισημανθεί η σημασία του κερκυραϊκού Αρχείου στη μελέτη των μετακινήσεων πληθυσμών προς τον χώρο του Ιονίου και ειδικότερα των προσφυγικών ροών από την Κρήτη, ως συνέπεια του μακρόχρονου πολέμου και της οριστικής απόσπασης της μεγαλονήσου από το βενετικό Stato da Mar. Πρόκειται για ένα Αρχείο, το οποίο έως τώρα δεν έχει τύχει της προσοχής που του αξίζει από μέρους των ερευνητών, οι οποίοι εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στην ιστορία της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο. Η περιγραφή των αρχειακών σειρών, ως προς το είδος της πληροφορίας που βρίσκεται εκεί αποθησαυρισμένη, και τα ενδεικτικά αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν αναδεικνύουν, νομίζουμε, το Αρχείο της Κέρκυρας, σε μια εξαιρετική πηγή η οποία μπορεί να παράσχει υλικό και να δώσει απαντήσεις σε μεγάλη ποικιλία ερωτημάτων. Από την παρουσίαση που προηγήθηκε φάνηκε όμως, επίσης καθαρά, και ο όγκος του αρχειακού υλικού με τον οποίο έρχεται αντιμέτωπος ο ερευνητής, ο οποίος αν δεν λειτουργεί αποτρεπτικά, τονίζει την αδυναμία συστηματικής διερεύνησης και αποδελτίωσης του από μεμονωμένα άτομα. Είναι προφανές ότι ορισμένες σειρές, όπως για παράδειγμα τα νοταρικά έγγραφα, μόνον στο πλαίσιο οργανωμένων πολυμελών αποστολών μπορούν να ερευνηθούν. Έως τότε, οι μεμονωμένες ερευνητικές προσπάθειες θα παραμένουν πάντα αποσπασματικές, χωρίς να χάνουν όμως την αξία τους. Τούτο πιστεύοντας και εμείς, δημοσιεύσαμε πρόσφατα, σε ξεχωριστή έκδοση²¹, επιλεγμένα έγγραφα, τους καλύτερους, κατά την κρίση μας, καρπούς των ερευνών μας, ώστε αυτά να καταστούν κτήμα της ερευνητικής κοινότητας, να τύχουν περαιτέρω επεξεργασίας και να λειτουργήσουν ως πρόσκληση για τη διενέργεια νέων στοχευμένων ερευνών στο κερκυραϊκό Αρχείο.

---

²¹ ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΥΔΗΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχείων. Τεκμήρια Κρητών προσφύγων από το κερκυραϊκό Αρχείο (1647-1747)*, Κέρκυρα 2019, όπου γίνεται εκτενέστερη αναφορά σε σειρά θεμάτων τα οποία θίγονται στην παρούσα ανακοίνωση.

Τυπώθηκε στο ΕΚΠΑ

Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα

Τηλ. 210 368 9374-5,

210 368 9358, 210 368 9388

ISBN: 978-618-85619-9-1

978-960-85086-4-4